

ESHITISHIDA NUQSONI BO‘LGAN BOSHLANG‘ICH SINFLAR O‘QUVCHILARDA TABIATSHUNOSLIK TUSHUNCHLARINI SHAKLLANTIRISH

Haydarov I.H.

*Qo‘qon davlat pedagogika instituti
“Maxsus pedagogika” kafedrası o‘qituvchisi*

Tayanch so‘zlar: tabiat, obyekt, kuzatish, tabiat hodisalari, jonli tabiat, jonsiz tabiat, sinfdan tashqari ishlar, ekologik kompetentlik, tabiat burchagi, muxofaza, o‘simliklar, hayvonlar, bilish jarayonlari, atrof olam.

Ключевые слова: природа, объект, наблюдение, явления природы, живая природа, неживая природа, внеклассная деятельность, экологическая компетентность, природный уголок, охрана, растения, животные, познавательные процессы, окружающая среда.

Key words: nature, object, observation, natural phenomena, animate nature, inanimate nature, extracurricular activities, environmental competence, nature corner, protection, plants, animals, cognitive processes, environment.

Резюме:

Mazkur maqolada eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar ta‘limida tabiatshunoslik darslarini o‘rni va ularni ahamiyati tashkil etishga qo‘yilgan talablar. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar ta‘lim muassasalarida tabiatshunoslik dasturlarini shakllantirish, ularda belgilanadigan mavzular ketma-ketligi haqida ma‘lumotlar keltirilgan.

Резюме:

В данной статье представлены роль и значение занятий по естествознанию в обучении детей с нарушениями слуха. Представлены сведения о формировании естественнонаучных программ в образовательных учреждениях для детей с нарушением слуха, последовательность определенных в них тем.

Summary:

In this article, the role and importance of science classes in the education of children with hearing impairments is presented. Information about the formation of natural science programs in educational institutions for children with hearing impairment, the sequence of topics determined in them is presented.

Shuni takidlashimiz lozimki fikrlar hukmlar tarzidagina shakllanib qolmasdan, shu bilan birga atrofimizdagi olam va hayot to‘g‘risidagi tushunchalar tarzida shakllanadi. Tushuncha narsalar to‘g‘risida - ularning xususiyatlari, holatlari,

bogʻlanishlari va munosabatlari toʻgʻrisida bir- biri bilan bogʻlangan hukmlardan hosil boʻladi.

Tushunchaning ikki turi bor: biri konkret tushuncha, ikkinchisi - abstrakt tushunchalar.

Narsa va hodisalarning oʻziga taluqli boʻlmasdan balki narsa va hodisalardan, fikran ajratib olingan ayrim xususiyat, sifat va holatlariga, shuningdek ayrim narsa va hodisalar oʻrtasidagi munosabatlarga va bogʻlanishlarga taluqli boʻlgan tushunchalar deyiladi. Hamma tushunchalar tajribalar asosida hosil boʻladi, shu sababli ham hamma tushunchalar konkret tushunchalar ham, abstrakt tushunchalar ham idrok va tasavvur asosida tashkil topadi.

Tushuncha va soʻz - tushuncha bilan soʻz bir - biriga chambarchas bogʻlangandir: soʻzsiz tushuncha boʻlishi mumkin emas. Soʻz tushunchaning «moddiy» ifodasi va tushunchaning tayanchidir. Tushunchalar yo bir soʻz, yoki bir nechta soʻz bilan ifodalanadi.

Soʻzlar va belgilar faqat tushunchalarning ifodaligina boʻlib qolmasdan, balki shu bilan birga tushunchalar hosil qilish uchun ham vosita boʻladi.

Tushunchalar hosil qilishda fikrlashning asosiy jarayonlari boʻlgan umumlashtirish va abstraktlash faqat soʻzlar yordami bilangina roʻyobga chiqishi mumkin. Soʻzlar, terminlar tafakkur jarayonlarida tushunchalarning mazmunini ifodalaydi, ongda tushunchaning vakili boʻlib xizmat qiladi, soʻz birligi signal sistemasining hama signallarning signalidir: shu signallarning hammasini ifodalaydi shu signallarning hammasini umumlashtiradi.

Har bir soʻz muayyan mazmuni va muayyan hajmdagi tushunchani ifodalaydi shu sababli soʻzlar aloqa qilishga va tushunchalarni anglab olishga xizmat qiladi. Har bir tushuncha soʻzlar vositasi bilan boshqa shaxslarga bildirilishi mumkin. Tushunchalarni hama anglab olishi mumkin.

Tabiatshunoslik tushunchalari – umumiy muhim belgilari bilan birlashtirilgan obʻektlar, xodisalar, jismlarning butun guruhi toʻgʻrisidagi umumlashgan bilimlar hisoblanadi. Masalan: «Oʻsimliklar» tushunchasiga barcha oʻsimliklar uchun umumiy boʻlgan muhit belgilari bilan bir guruhga birlashtirilgan har xil narsalar kiradi. Ularning hammasi oʻsadi, rivojlanadi, nafas oladi, koʻpayadi yaʼni tirik organizm hisoblanadi. Biroq tushunchalarni tasavvurlardan farq qila bilish kerak.

Tasavvur – sezgi organlar faoliyatining, yoki xotiraning mahsulidir.

Tushuncha mafkura mahsuloti hisoblanadi. Tushunchalar xabar qilinadigan va tasavvur etiladigan narsalar ustida fikr yuritish natijasida vujudga keladi. Masalan, qushni tasavvur qilish uchun unga qarash kifoya. Usha qush toʻgʻrisida tushuncha hosil qilish uchun esa aniq bilimlar va ularni tizimlashtirish boʻyicha fikrlash kerak boʻladi. Tushunchalar oʻziga butun sinfiga taʼaluqli umumlashgan mazmunni aks ettiradi. «Barg» tushunchasi daraxt, buta, oʻsimliklarda

o'sadigan hamma barglarga taalluqlidir. Tasavvur tushunchalarning sezgili asosi hisoblanadi, biroq tasavvurlar bilan tushunchalar o'rtasida keskin chegara yo'q. Tasavvurlar narsalarning muhim xususiyatlarini tobora ko'proq aks ettirib borishi bilan umumlashadi hamda tushunchalarga aylanadi. Ayni vaqtda tushuncha o'z-o'zidan vujudga kelmaydi. U yoki bu narsa yoxud tabiat ob'ektlari to'g'risida tasavvurlarning bo'lishi ular to'g'risidagi tushunchalardan dalolat bermaydi. Tushuncha ko'pgina ayrim xodisalarning muhim belgilari sifatida hosil bo'ladi.

Yuqorida bu tushunchalarni aniq va mavzuli tushunchalarga ajratib ularga ta'rif berdik.

Tabiatshunoslik kursida tushunchalar umumlashtirish va mavxumlashtirishning darajasi bo'yicha bir xildir. Ularning asosiy farqlari:

- 1) Mazmuni;
- 2) Hajmi;
- 3) Shu tushunchaning boshqa tushunchalar bilan bog'lanishi va munosabatidir.

Mazmun – tushunchalarning eng muhim belgilari bilan xarakterlanadi. Tabiatning eng muhim belgilarini ajratish uchun «belgi» va «eng muhim belgi» sini farqlash zarur. N. I. Kondakov: «Belgi - bu narsa yoki xodisalarning ko'rsatkichi, tomonidir, ularga qarab narsa va hodisalarni tanlab olish, aniqlash yoki tariflash mumkin», - deb belgilaydi, «eng muhim belgi - bu shunday belgiki, unda narsaning tub tabiati ifodalaniladi, shu bilan boshqa tur va guruhdagi narsalardan farqlanadi... Agar bu belgi mustasno qilinsa, bunday tushuncha parchalanadi, mavjud bo'lmay qoladi». Mazmuni bo'yicha tushunchalar oddiy va murakkabga bo'linadi. Masalan, «Quruqlik nezasining shakllari» murakkab tushuncha. Uning eng muhim belgisi: tekis yuza (tekislik) ning ko'tarilgan (tepalik, tog'lar) pasayganligi (tog', oraliq jarlik) dir. Shu paytning o'zida tepalikka oddiy tushuncha sifatida ham; uning eng muhim belgisi tagi, cho'qqili, va yon bag'irli.

Tushunchalar hajmiga qarab alohida va umumiy bo'ladi. Masalan, tabiatshunoslik kursida «o'z o'lkamizning tabiati», «Tabiatda mavsumiy o'zgarishlar» tushunchalarini umumiy deb atash mumkin, ular xissiy qabul qilishlar bilan bog'liqdir va alohida tushunchalar, umumiy tasavvurlardan iborat.

Alohida va umumiy tushunchalar ham geografik, biologik kelib chiqishga ega bo'lish mumkin.

Geografik tushunchalar. Alohida (Toshkent) va umumiy (tog'lar, foydali qazilmalar) tushunchalarga, biologik tushunchalar tur (chittak, lola, archa, avlod, hayvonlar, bargli o'simliklar) tushunchalarga bo'linadi.

Tabiatshunoslik darsida o'quvchilar "tabiat", "jonsiz tabiat", "jonli tabiat" kabi tushunchalar bilan tanishadilar va maktabgacha bo'lgan yoshda ham 1-6 sinflarda shakllangan tabiatning real qismlari va hodisalari to'g'risidagi tasavvurlar sistemaga olinadi.

Tushunchalarning eng muhim belgilari sistemalashtirishning asosi bo'ladi. Masalan, "jonsiz tabiat" tushunchasi shunday eng muhim belgilarga egaki, ularni kichik maktab bolalari ham aniqlab olishlari kerak: jonsiz tabiat oziqlanmaydilar, o'smaydilar, nafas olmaydi. Bu tushunchalar keyinchalik tabiatshunoslikni o'rganishda chuqurlashadi va kengayib boradi.

Bundan tashqari tabiatshunoslik tushunchalari yakka holda ham bo'ladi. Yakka tushunchalar boshqa narsalar hodisalari xos bo'lgan yakka belgilardir. Agar umumiy tushunchalar atamalar bilan mustahkamlansa, yakka tushuncha nom yoki shaxsiy ism bilan ifodalaniladi, chunki uning nomida boshqa ob'ekt bo'lmaydi. Eshitishda nuqsoni bor o'quvchilar e'tiborini ob'ektning umumiy tushuncha bilan bog'lanishda qaratmoq, ya'ni ob'ektning yakka xususiyatini ma'qullamoq zarur; agar u geografik ob'ekt bo'lsa, unda ob'ektga fazoviy xarakteristika berish, ya'ni joylashish o'rnini xaritadan aniqlash lozimdir.

Ta'kidlab o'tishimiz lozimki eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun tabiatshunoslik tushunchalari dastur talabiga ko'ra olinadi.

Ma'lumki birlamchi nuqson ikkilamchi nuqsonni yetaklab keladi. Eshitishdagi nuqsoni bo'lgan bolaning bilish faoliyatining rivojlanishiga ham bilvosita va bevosita ta'sir qiladi. Rus psixolog olimi L.I.Ivanovning fikricha, "nutq tafakkur bilan chambarchas bog'langandir. Odam nutqi bo'lmasa, til vositalari bo'lmasa fikrlayolmaydi. Tafakkur bo'lmasa, nutq, til bo'lishi mumkin emas" deydi. Ivanovning yuqoridagi fikridan ko'rinib turibdiki insonning psixik rivojlanishi uchun nutq va tafakkur jarayonlari bir-biriga chambarchas bog'liqdir.

Tadqiqotchilar R.M.Boskis, I.M.Solovyev, L.I.Tigranovanning fikrlaricha: nutqning rivojlanmasligi qator salbiy omillarni; atrofni idroklash, ko'rgazmali va so'zli materialni eslab qolish, tafakkur operatsiyalarning rivojlanishiga halaqit beradi. Bolaning qaysi vaqtda (ya'ni necha yoshda) eshitishda nuqsoni bo'lgan, qaysi darajasida ekanligi ham bola tafakkur operatsiyalarining rivojlanishiga ta'sir etadi.

Olimlarning fikrlariga ko'ra sog'lom yetti yoshli bolada fikrlash tafakkuri shakllangan holatga ega bo'lar ekan.

Demak tushunchalar fikrlash jarayonidir. Shunday qilib eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarda tabiatshunoslik tushunchalarini shakllantirish ularning tafakkur operatsiyalarini rivojlantirish bilan chambarchas bog'liq. Chunki eshitishda nuqsoni bo'lgan boshlangich sinf o'quvchilarning sog'lom tengqurlariga qaraganda nutqining shakllanishi va yaxshi rivojlanishi atrof olam xususiyatlari haqida bir muncha kechroq tushunchaga ega bo'lishlari aniqlanadi. Ya'ni eshitish nuqsoniga ega o'quvchilarning nutqi hamda oliy bilish jarayonlarini orqada qolishiga olib keladi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan boshlang'ich sinf o'quvchilari taqqoslash, analiz, sintez qilish, umumlashtirish

va hulosa chiqara olmaydilar. Eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilar asosan ko'rgazmalar, konkret materiallar bilan amalga oshadi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan boshlangich sinf o'quvchilar so'zli nutqni egallaganlariga qadar uzoq muddat ko'rgazma obraz tafakkur turi bilan fikrlaydi. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, tushunchalar eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarda juda sekinlik bilan shakllanib boradi.

Tabiatshunoslikda berilayotgan o'quv materialini o'quvchilar tomonidan o'zgartirishda qiyinchiliklar ko'p hollarda eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarda kuzatiladi. Darsda bir mavzu bo'yicha shakllantirilgan tushunchalar keyinchalik rivojlantirilmaydi va boshqa tushunchalar bilan bog'lanilmaydi. Jumladan tabiatshunoslik tushunchalarining hosil bo'lishi muayyan metodik sharoitlarda amalga oshadi.

Adabiyotlar:

1. Mamarajabova Z.N. Adabiy ta'lim jarayonida zaif eshituvchi o'quvchilar nutqini rivojlantirish.. Ped. fan. doktori. dis. (DSc) avtoref... – Toshkent:TDPU,2020
2. Qodirova F. U. Boshlang'ich sinf kar va zaif eshituvchi o'quvchilar nutqini shakllantirish. : Ped. fan. nomz. dis. avtoref... – T.:TDPU, 2006.
3. Qodirova F. U. Imkoniyati cheklangan bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlashning samarali texnologiyalari. : p.f.d. dis. Avtoref... T.:TDPU,2020. 32b
4. Rustamova R. Boshlang'ich sinflarda zaif eshituvchi o'quvchilar nutqining grammatik qurilishini shakllantirish.: Avtoref. dis. ... ped. fan. nom. – Toshkent: TDPI, 2009. – 28 b.
5. Teshaboyeva F. R. “Oliy ta’limda surdopedagoglarga “Ona tili o’qitish maxsus metodikasi” modulini o’qitish samaradorligini oshirish texnologiyalari” Ped. fan. dok. ...diss. – T., 2022.-24 b;
6. Turg'unboyev S.F. O'zbekistonda imkoniyati cheklangan bolalarga ixtisoslashtirilgan maktab-internatlar bitiruvchilarining ijtimoiy moslashuv muammolari Avtoref. dis. ... ped. fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). – T., 2020. – 22 b.;